
ЛУТАЄВА Т.В.,

кандидат педагогічних
наук, доцент, Національний
фармацевтичний університет,
м. Харків

ЗАКОРДОННІ ОСВІТНІ ПОДОРОЖІ ХАРКІВСЬКИХ НАУКОВЦІВ МЕДИКО-ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ГАЛУЗІ (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)

У статті висвітлюються особливості організації освітніх закордонних подорожей харківських науковців медико-фармацевтичного спрямування другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. На основі аналізу законодавчих документів, архівних матеріалів, загальної періодичної, медичної й педагогічної періодики розглянуто планування, види, джерела фінансування, спрямованість освітніх закордонних подорожей науковців-медиків (фармацевтів) досліджуваного періоду в Російській імперії вцілому і в Харківському університеті зокрема.

Ключові слова: освітні закордонні подорожі, університет, закордонні відрядження, професорські стипендіати, наукове товариство.

В статті освещаются особенности организации образовательных поездок харьковских ученых медико-фармацевтического направления во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. На основе анализа законодательных документов, архивных материалов, общей периодической, медицинской и педагогической периодики рассмотрены планирование, разновидности, источники финансирования, направленность образовательных поездок ученых-медиков (фармацевтов) исследуемого периода в Российской империи в целом и в Харьковском университете в частности.

Ключевые слова: образовательные зарубежные путешествия, университет, загранкомандировки, профессорские стипендиаты, научное общество.

The features of educational travels abroad of Kharkiv scientists of the medical and pharmaceutical research fields in the second half of the XIX – early XX cent. has been highlighted in the article. The planning, types, sources of funding and effectiveness of educational travels abroad of medical scientists (pharmacists) in the Russian Empire and Karkiv University during the period that investigated has been shown. The article is based on the analysis of legal documents, archival materials, general, medical and educational periodicals.

Key words: *educational travel abroad, University, assignments abroad, professorial scholars, scientific society.*

Постановка проблеми. У ХХІ ст. Україна визначила свій орієнтир на входження в освітній простір Європи. Актуальності набуває питання інтернаціоналізації вищої освіти, що передбачає міждержавне переміщення студентів і викладачів за спеціальними програмами вищих навчальних закладів. Вивчення й аналіз закордонних подорожей фундаторів та представників вітчизн ячної медичної й фармацевтичної освіти дозволить поступово відновити накопичений упродовж певного часу педагогічний досвід і сприяти формуванню мобільності сучасних науковців.

Ступінь розробленості проблеми. Одними з перших до характеристики історії діяльності медичного факультету Харківського імператорського університету звернулися Д. І. Багатій, І. П. Скворцов [6]. Ряд сучасних видань довідкового та науково-пізнавального характеру містить інформацію про розвиток медицини, фармації та видатних учених-медиків (фармацевтів), які створювали та розвивали освітні й наукові традиції у вищих навчальних закладах м. Харкова [5]. Цікавий фактичний матеріал стосовно міжнародної культурно-просвітницької та наукової діяльності викладачів Харківського університету в ХІХ – ХХ ст. було опубліковано в ґрунтовному дослідженні, присвяченому історії цього навчального закладу [12]. Напрями освітніх подорожей за кордон та їх роль в підготовці фахівців для ви-

щих навчальних закладів на території України під час імперської доби було висвітлено у нечисленних публікаціях вітчизняних дослідників [4;8; 9].

Невирішені складові загальної проблеми. Незважаючи на увагу сучасних учених щодо окремих питань, пов'язаних з історією становлення та розвитку медичної та фармацевтичної освіти в Україні, малодослідженими залишаються особливості організації закордонних освітніх подорожей вітчизняних науковців-медиків (фармацевтів) другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Мета статті – висвітлити особливості організації освітніх закордонних подорожей харківських науковців медико-фармацевтичної галузі другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст.

Джерельною базою дослідження служили архівні матеріали [7; 14], нормативно-правові документи [3], загальна періодична преса (газета «Южный край») [11; 15; 16], педагогічна періодика («Записки Харьковского университета») [2; 10], періодичні медичні видання («Харьковский медицинский журнал») [13], науково-педагогічна спадщина вітчизняних освітян [1; 9] досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. У пореформену капіталістичну добу в Російській імперії простежувався підвищений інтерес до природознавства, техніки, медицини та фармації. Освітня прагнули до вивчення теорії та практики органі-

заці навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах, активної діяльності з метою розвитку та поширення наукових знань. Практика закордонних відряджень викладачів університетів існувала в Російській імперії з першої половини XIX ст. Учений комітет Міністерства народної освіти розглядав пропозиції щодо закордонних відряджень з відповідним фінансуванням.

На початку 60-х років XIX ст. було дещо лібералізовано університетський режим, що знайшло відображення у новому Статуті університетів (1863 р.). У складі факультетів збільшувалась кількість кафедр (на фізико-математичному – замість восьми – дванадцять, на медичному – замість десяти – шістнадцять) [3, с. 100]. Для забезпечення університетів достатньою кількістю професорів Статут передбачав: надання права радам університетів залишати при університетах стипендіатів для підготовки до професорського звання; відправлення їх за кордон для подальшого удосконалення [3, с. 100-101].

Ця програма підготовки професорів для університетів пізніше стала відомою як інститут професорських стипендіатів: випускники університетів готували магістерські дисертації під керівництвом досвідчених викладачів або молоді учені відряджалися у провідні закордонні вищі навчальні заклади та наукові центри. Слід зазначити, що на думку сучасних дослідників звання «професорський стипендіат» дуже часто було номінальним уже із 70-х років XIX ст., оскільки далеко не всі особи, які були залишені при університеті, одержували стипендії.

Університетським Статутом 1884 р. була остаточно сформована система наукової атестації, яка проіснувала майже без змін до 1917 р., хоча й постійно перебувала у центрі інтенсивної полеміки. Одним з шляхів її вдосконалення розглядалися закордонні стажування молодих учених [12].

У досліджуваній період Харків-

ський університет був визначним центром наукової думки України й осередком підготовки високопрофесійних фахівців у галузі природознавства, медицини та фармації. За рекомендацією факультетських рад та ради Харківського університету до західноєвропейських навчальних закладів направлялися найбільш обдаровані його випускники, молоді учені, викладачі, які знали іноземні мови й мали певний рівень і характер освіти. Вихованці медичного та фізико-математичного факультетів Харківського університету проходили навчання передусім у стінах таких найвідоміших університетів Німеччини, як Гейдельберзький (1386), Лейпцизький (1409), Вюрцбурзький (1402), Геттінгенський (1737), Ерлангенський (1742-1743), Берлінський (1809) та ін.

За результатами поїздок за кордон професорські стипендіати готували звіти, надавали їх в Міністерство народної освіти. Звіти публікувалися в періодичних виданнях університету або «Журнале Міністерства народного просвещения».

Професорськими стипендіатами Харківського університету, які стажувалися за кордоном, були такі фундатори медичної та фармацевтичної освіти в Україні як В. Я. Данилевський, М. О. Валяшко та інші.

М.О.Валяшко (1871-1955) для підготовки до професорського звання 1 травня 1908 р. був відряджений фізико-математичним факультетом Харківського університету на два роки за кордон, де він перебував до серпня 1910 р. [7]. Протягом відрядження Микола Овксентійович працював у Німеччині в Лейпцигу у професорів А. Ганча, Лебляна, Де-Кудра [7]. Отриманий за кордоном досвід організації науково-дослідницької роботи сприяв закріпленню за М. О. Валяшко статусу провідного науковця у галузі органічної хімії та фармації.

Вивчення та аналіз історико-педагогічних джерел дозволяє стверджувати, що ряд випускників медичного

факультету Харківського університету здійснювали закордонні подорожі з метою вдосконалення професійної майстерності за власний кошт [5, с. 16]. Так, Леопольд Леонардович Гіршман (1839-1921) після закінчення у 1860 р. Харківського університету для вдосконалення у лікарській справі перебував за кордоном завдяки матеріальній допомозі батьків. За кордоном Л. Л. Гіршман слухав лекції відомих учених, відвідував клініки, лабораторії та інші медичні установи, де жадібно сприймав усі медичні інновації. Серед його вчителів були фундатор целлюлярної (клітинної) патології Р. Вірхов, засновник електро-фізіології Е. Дюбуа-Реймон, відомий клініцист-експериментатор Л. Траубе, голова інтернаціональної наукової школи фізіологів К. Людвіг, фізіолог і фізик Г. Гельмгольц, реформатор офтальмології А. Грефе та інші [5, с. 17].

Збільшенням кількості кафедр на факультетах вітчизняних університетів у пореформену капіталістичну добу обумовило систематичні закордонні поїздки вітчизняних учених з метою ознайомлення з системою викладання в європейських університетах, із новітніми науковими досягненнями. У газеті «Южный край» у квітні 1911 р. повідомлялося про переговори попечителя Харківського Учбового округу П. Е. Соколовського, що здійснювалися за розпорядженням міністра народної освіти, з адміністрацією Берлінського та Паризького університетів стосовно проведення на їх базі семінарів для підготовки професорів для російських університетів [16].

Звичайним явищем діяльності медичного факультету Харківського імператорського університету означеного періоду були тривалі творчі поїздки за кордон не тільки молодих учених – приват-доцентів, асистентів, лаборантів, а й досвідчених науковців.

Так, Василь Якович Данилевський (1852-1939), який був професорським стипендіатом у 1876-1877 рр., перебував у закордонному відрядженні

завдяки клопотанню Харківського університету за рахунок Міністерства народної освіти у 1878-1879 рр. [6; 9, с. 34]. Він стажувався в Німеччині у лабораторіях професорів А. Фіка (вивчав фізіологію скорочення м'язів), Ф. Кольрауша (вдосконалював фізичні методи дослідження для застосування їх у фізіології), К. Людвіга (працював у галузі електрофізіології, гістології), К. Штомана (займався в фізіолого-агрономічному інституті вивченням калориметрії згорання органічних сполук) [9, с. 36].

Надалі В. Я. Данилевський неодноразово здійснював закордонні подорожі («відрядження з науковою метою») для поповнення своїх знань, умінь та навичок. Так, у 1883 р. він був відряджений до Женеви й Страсбурга, де займався в зоологічній лабораторії К. Фогта, а в патологічному кабінеті В. Цана вивчав новітні гістологічні методи. Сучасні дослідники встановили, що серед європейських міст, які відвідав Василь Якович під час своїх освітніх подорожей наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. були: Відень (1887 р., 1903 р.), Париж (1889 р., 1897 р.), Базель (1889 р.), Берлін (1890 р.), Фрайбург (1901 р.), Берн (1899 р.), Цюрих (1902 р.) [9, с. 40].

Отримавши визнання за кордоном, В. Я. Данилевський був обраний членом Імператорської Німецької Леопольдіно-Каролінської академії, членом Морфологічного та фізіологічного товариств при Інституті Пастера в Парижі, Товариства тропічної медицини в Лондоні та неодноразово нагороджувався науковими преміями: ім. А. Хойнацького від Варшавського університету (1884), імені Монт'єна від Паризької Академії наук (1889), ім. Марі Кінгслі від Інституту тропічної медицини в Ліверпулі (1907) [9, с. 41].

Враження від закордонних відряджень науковці досліджуваного періоду висвітлювали під час неформального спілкування з колегами, завдяки листуванню. Вивчення фондів державного історичного архіву, де збереглися

листи вченого-лікаря А. Левківського до свого колеги Якова Афанасійовича в м. Харкові, дозволяє свідчити, що саме адресат надавав рекомендації автору листа щодо планування освітньої подорожі за кордон. У своїх листах, які А. Левківський надсилав до м. Харкова протягом місяця, з 10 листопада по 10 грудня 1902 р., він характеризував лекції іноземних професорів, повідомляв про способи лікування нервових хвороб у Берліні, Відні й Парижі [14]. У листі від 10 листопада 1902 р. з Відня Левківський пише, що відвідав у Німеччині і Австрії лекції професорів з психіатрії і невропатології, які останній йому рекомендував [14].

Право організувати та фінансувати закордонні творчі поїздки російських та українських науковців у період, що досліджується, надавалося науковим товариствам.

Важливим нормативним документом, що створював умови та регламентував організацію і діяльність наукових товариств, став Університетський статут 1863 р. «До особливої переваги університету віднесено, – зазначалось у параграфі 9, – складання в ньому вчених спільнот, які виправляються у часності російській та древній, а також займаються розповсюдженням наук дослідних і точних, заснованих на достовірних началах» [3; с. 102]. Включення цього пункту в розділ про способи розвитку наукової діяльності університетів підвищувало наукову значущість і престиж товариств, надавало їм юридичної визначеності.

Усі наукові товариства Харківського університету, у тому числі «Товариство випробувачів природи», «Товариство дослідних наук» (на базі якого виникли «Товариство фізико-хімічних наук» та «Товариство наукової медицини і гігієни»), «Хірургічне товариство» і «Товариство дитячих лікарів» відігравали значну роль у розвитку передової науки, знань, популяризації досліджень, надавали можливість своїм членам взаємодіяти з закордонними колегами.

Плідною щодо організації закордонних наукових відряджень у Російській імперії досліджуваного періоду була діяльність медичних товариств та організацій, що не підпорядковувались університетській адміністрації. По суті, вони були громадськими структурами й існували переважно на членські внески та приватні пожертвування.

У 1861 р. було створене Харківське медичне товариство (ХМТ), яке спрямовувало свою діяльність на розвиток санітарно-профілактичних питань. Метою товариства, як свідчить його Статут, було: «...сприяти колегіальним стосункам лікарів, удосконалення ... всіх галузей медицини» [1; с. 10]. Члени Харківського медичного товариства завжди були першими у практичному застосуванні закордонних медичних інновацій [1; с. 38-41].

У 1868 р., незабаром після опублікування в пресі Джоном Лістером інформації стосовно застосування антисептичного методу, В. Ф. Грубе, будучи головою ХМТ, направив секретаря М. О. Сочаву до Лондона для ознайомлення з цим методом [8]. Після повернення з Лондона Сочава в тому ж році, тобто одним з перших у Російській імперії, зробив на засіданні ХМТ повідомлення про лістеровську пов'язку. У наступному, 1869 р., Вільгельм Федорович Грубе використовував лістеровський метод у своїй клініці при проведенні декількох операцій і незабаром доповів про це на засіданні товариства, докладно описавши антисептичний метод і свою модифікацію пов'язки [8].

У 1887 р., коли Бергман зробив у Берліні свою першу операцію за допомогою нового методу знезараження, В. Ф. Грубе направив до нього свого асистента М. П. Трінклера, після повернення якого в клініці став широко застосовуватися асептичний метод і вже в 1890 р. тут було встановлено стерилізаційний апарат і створено спеціальну лабораторію для вивчення й удосконалювання асептич-

ного методу [8].

У 1887 р., відразу після того, як Л. Пастер почав робити щеплення проти сказу, ХМТ заснувало Харківський Пастерівський інститут із придуком для постраждалих від скажених тварин. У 1889 р. виник Бактеріологічний інститут ХМТ, у якому з 1894 р. виготовлялися дифтерійна й інші лікувальні сироватки [1, с. 78-80].

Під час святкування двадцятип'ятиріччя ХМТ, Е. Ф. Беллін висловився з приводу ролі громадськості у справі фінансування закордонних відряджень членів товариства. Він наголосив на тому, що саме завдяки зібраним громадськістю 700 руб. сріблом на допомогу харківському хлопчику, який постраждав від укусу скаженої собаки, до інституту Л. Пастера разом з постраждалим змогли поїхати члени товариства Мотте й Протопопов. Одним з основних завдань супровідників хлопчика було вивчення методу Л. Пастера в Парижі з метою застосування цього методу в м. Харкові [1, с. 78].

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. бурхливий розвиток науки супроводжувався піднесенням міжнародної співпраці, що знаходила втілення в діяльності міжнародних наукових організацій, проведенні численних конгресів і з'їздів, всесвітніх виставок, на яких демонструвалися науково-технічні досягнення різних країн. Харківський університет делегував своїх представників, у тому числі працівників медичного факультету, на міжнародні конгреси та з'їзди, що сприяло популяризації досягнень вітчизняної науки, а також ознайомленню з результатами новітніх наукових досліджень у багатьох країнах світу.

У відрядження на наукові форуми їздили як окремі вчені, так і наукові делегації Харківського університету. Інформація про участь, звіти звичайно публікували в «Записках Харьковского университета» [2; 10].

Перебуваючи за кордоном під час наукових відряджень, викладачі Хар-

ківського університету приймали участь у просвітницькій діяльності. Так, для I Міжнародного з'їзду товариства педіатрії у Парижі (1912 р.) професор кафедри педіатрії на медичному факультеті Іван Віссаріонович Троїцький (1854-1923) підготував доповідь «Історичний нарис праць французьких педіатрів за останні чотири століття», чим сприяв приверненню уваги світової спільноти до проблеми здоров'я дітей [13].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз джерельної бази та науково-педагогічної літератури з теми дослідження дає підстави стверджувати, що у другій половині XIX – на поч. XX ст. стажування професорських стипендіатів, творчі поїздки провідних учених до зарубіжних науково-освітніх центрів були невід'ємною складовою підготовки професорсько-викладацьких кадрів у Російській імперії відомо та Харківському університеті зокрема. Кількість закордонних наукових поїздок зростала за рахунок учасників міжнародних конференцій, конгресів, семінарів, пленумів.

Законодавчо можливість здійснення закордонних поїздок викладачами університетів Російської імперії закріплювалась університетськими Статутами та іншими нормативно-правовими документами. Однак, розширення міжнародних зв'язків Харківського університету здійснювалося в першу чергу завдяки особистій ініціативі та сумлінній праці представників його професорської корпорації.

Закордонні відрядження харківських науковців фінансувалися Міністерством народної освіти й не задовольняли реальні потреби вищих навчальних закладів. Закордонні відрядження, які здійснювались з ініціативи харківських учених і не відповідали планам організації навчально-виховного процесу університету, підтримувалися матеріально науковими товариствами або реалізовувалися за власний кошт.

Молоді учені ставили за мету під час перебування за кордоном прослухати лекції й відвідати семінари з двох-трьох спеціальностей, попрацювати у сучасно обладнаних лабораторіях під керівництвом видатних учених, у бібліотеках, над рукописом дисертації, налагодити наукові контакти, познайомитися з науковими публікаціями, ще не відомими на батьківщині тощо.

Відвідуючи провідні закордонні науково-дослідні та освітні центри, харківські вчені не лише запозичували зарубіжний досвід організації навчально-виховної і науково-дослідної роботи, а й здійснювали його критичний аналіз, акцентуючи увагу на прорахунках, робили свій унікальний внесок у збереження та розвиток наукових традицій, поширення інновацій в медико-фармацевтичній галузі в

Україні.

Ряд харківських учених-медиків (фармацевтів) співпрацювали з найвідомішими вченими світу в галузі природничих наук, що сприяло формуванню міждисциплінарного поля наукових інтересів.

Перспективу дослідження ми вбачаємо в подальшому широкому комплексному вивченні та аналізі педагогічної спадщини та міжнародної діяльності фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні. Намічені контури дослідження потребують детального вивчення системи міжнародних освітніх контактів, яка має різні компоненти (формальні/неформальні, міжособистісні/масові, усні/письмові, вербальні/невербальні тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 100-летие Харьковского научного медицинского общества 1861-1961. – Харьков : Здоров'я, 1965. – 260 с.
2. Белоусов Н. Ф. Отчёт о заграничной командировке на VIII международный физиологический конгресс в Вене в сентябре 1910 года / Н. Белоусов // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1911. – Кн. 2.
3. Высочайше утвержденный «Общий устав императорских российских университетов от 18 июня 1863 г. / Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – Том 38 (1863). Отделение первое. – СПб. : Типография 2-го отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1866. – 1073 с.
4. Іваненко О. Участь учених-природознавців Харківського університету в міжнародних наукових форумах на початку ХХ ст. / О. Іваненко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2010. – Випуск 20. – С. 50-56.
5. Лесовой В. Н. Идеал врача и человека. К 170-летию со дня рождения Л. Л. Гиришмана / В. Н. Лесовой, З. П. Петрова // UNIVERSITATES. Наука и просвещение. – 2009. – № 1. – С. 16 – 27.
6. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) / Под. ред. проф. И. П. Скворцова и Д. И. Багаляя. – Харьков : Изд-во университета, 1905-1906. – 471 с.
7. Музей історії фармації НФаУ. – Ф. 1. – Валяшко М. О. – Спр. 1.
8. Перцева Ж. Н. Роль медицинской профессуры Харьковского университета в создании и деятельности Харьковского медицинского общества / Ж. Н.

- Перцева [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://repo.knpu.edu.ua/handle/123456789/537>*
9. *Пример служения. Сборник трудов В. Я. Данилевского и материалов его деятельности / Сост. О. М. Белецкая. – Х. : Изд-во «Форт», 2007. – 528 с.*
 10. *Троицкий И. В. Доклад 1-му Международному Съезду детских врачей в Париже / И. Троицкий // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1913. – Кн. 2.*
 11. *Университетский акт // Южный край. – 1899. – 18 января.*
 12. *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.*
 13. *Харьковский медицинский журнал. – 1912. – № 10. – С. 277*
 14. *ЦДІАУ. – Ф. 2018. – Оп. 1. – Спр. 46-47. Письмо А. Левковського Якову Афанасьевичу 10 ноября 1902 г.*
 15. *Южный край. – 1889. – 19 января.*
 16. *Южный край. – 1911. – 9 апреля.*